

SINTAKSIS HAQIDA TUSHUNCHA

Kulimbetova Muyassar Rajapbayevna

Beruniy tuman ixtisoslashtirilgan maktabda ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

XALQIMIZDA “KO’Z-QO’RQOQ, QO’L-BOTIR”, DEGAN CHUQUR MA’NOLI IBORA BOR. BUGUNGI SHAROITDA BIZNING KO’ZIMIZ HAM, QO’LIMIZ HAM, YURAGIMIZ HAM BOTIR BO’LISHI KERAK. BELIMIZNI MAHKAM BOG’LAB, POK NIYAT BILAN MEHNAT QILSAK, SHUBHASIZ, KO’ZLAGAN MARRALARIMIZGA ERISHAMIZ.

SH. MIRZIYOYEV

Annotatsiya: Sintaksis yunoncha “Sintaksis” so’zidan olingan bo’lib, “Tuzish” degan ma’noni anglatadi. Sintaksis grammatikaning bir bo’limi bo’lib, bunda so’zlarning va gaplarning o’zaro a’loqasini, so’z birikmalari va gaplarning turlarini, birikish usullarini o’rganadi. Bu jihatdan sintaksis morfologiyadan farqlanadi. Chunki morfologiya so’zlarning tuzilishi, yasalishi, turlanishi, tuslashishi kabilarni tekshiradi. Sintaksis esa, shu formalarning dinamikasini, ularning funksiyasini ma’lum bir fikrni ifodalashdagi ro’lini o’rganadi.

Kalit so’zlar : “Sintaksis” morfologiya grammatika so’z birikmalari Morfologiya va sintaksis bir-birini to’ldiruvchi, o’zaro munosabatda bo’lgan Sohalardir. Gap turlari – darak, so’roq, buyruq, undov gaplarning bir- biridan farqlanishi, asosan kesimlarning qanday so’z turkumi orqali ifodalanishiga bog’liq.

MASALAN:

1. Nosir bu ertakni buvisidan eshitdi. Darak gap.
2. Ekskursiyaga kim qatnashmadi? – so’roq gap.

So’z birikmalari ham boshqaruvchi, yani bosh so’zining qanday so’z turkumi ekanligiga qarab, tasnif qilinadi. Sintaksisda esa, ergash gaplar bosh gap tarkibidagi ayrim belgi xususiyatlariga ko’ra ega, kesim to’ldiruvchi, aniqllovchi ergash gaplarga ajratiladi. Demak, har bir sintaksisning kategoriyasi morfologiya bilan bog’langan holda tahlil qilinadi va belgilanadi. Ba’zan esa bu ikki sohani, yani morfologiya va sintaksisni bir-biridan ajratish ham qiyin bo’ladi. Masalan: Kelishiklar morfologiyada ham, sintaksisda ham o’rganiladi. Ammo morfologiyada , asosan kelishik yolg’iz formal jihatdan, yani kelishikning formasi, qanday so’z turkumiga qo’shilishi tekshirilsa, sintaksisda esa kelishikning vazifasi, qanday so’zlar bilan, bo’laklar bilan bog’lanishi o’rganiladi. Ammo kelishiklarning vazifasi ham hisobga olinadi. Shuningdek, sintaksis kategoriyalari morfologik kategoriyalarga teng emas. Masalan: Bizning oila- to’q oila. Bu jumladan, morfologik jihatdan to’rt so’z, uch xil so’z turkumi bor. (olmosh,ot, va sifat, ot) Sintaktik jihatdan esa faqat bitta bo’lak – ega va kesim mavjud xolos.

Demak, sintaksisda soʻzlar kengroq aspektida, ularning maʼnosi va vazifasi hisobga olingan holda tekshiriladi. Gap va uning asosiy belgilari. Kishilar bir- birlari bilan fikr almashadilar. Bu fikr almashuv gap orqali boʻladi. Gap uning grammatik xususiyatlari, soʻzlarning oʻzaro bogʻlanish yoʻllari sintaksisda oʻrganiladi. Sintaksisning asosiy oʻrganish obʼyekti gapdir. Voqelikni va unga boʻlgan munosabatni ifoda qilish uchun grammatik jihatdan shakllangan intonatsion hamda mazmun jihatdan nisbatan mustaqillikka ega boʻlgan soʻzlar bogʻlanmasi yoki yakka soʻz gap deyiladi. Gap fikrni ifoda qiluvchi nutq birligidir. Gapning asosiy belgilari quyidagilar:

1. Fikr turli gap tiplari orqali ifodalanadi, fikr soda yoki qoʻshma gaplar orqali, dark, soʻroq, undov gaplar orqali, ikki sostavli yoki bir sostavli gaplar orqali, toʻliq yoki toʻliqsiz gaplar orqali ifodalanishi mumkin. Bu hol fikrning xarakteriga, maʼlum maqsad yoki yoki niyatiga qarab belgilanadi.

2. Gapning asosiy belgilari, uning soʻz yoki soʻz birikmalaridan farqi Nimada? Gapning asosiy belgilari, unda nisbiy fikr tugalligi predikativlikning mavjud boʻlishi, Grammatik jihatdan maʼlum qonun va qoidalar asosida shakllanishi, tashqi tomondan oʻziga xos intonatsiyaga ega boʻlishi shart. Gapning bu xususiyatlari koʻpchilik tillar uchun umumiydir. Ammo bu belgilarning turli tillarda nomoyon boʻlishi va ularning ahamiyati, oʻrni turlichadir. Har bir gapda maʼlum maqsad yoki xis-hayajon ifodalanadi. Aks holda u soʻz birikmasi boʻlib qoladi. Masalan: Nodira oʻqidi va Nodiraning daftari. Bu misolda birinchisi gap, ikkinchisi esa soʻz birikmasidir. Avvalgisida maʼlum fikr almashyapti. Keyingisida esa tushuncha aks etgan. Bu maqsad yoki xis-hayajon sodda yoki qoʻshma gap shaklida ifodalanishi ham mumkin. Qoʻshma gaplarda komponentlalar birikkanidan maʼlum maqsad anglashiladi. Masalan: Koʻz qoʻrqoq – qoʻl botir – gapidagi qoʻrqoqligi bilan qoʻlning botirligi haqidagi fikrlar ifodalangan. Shuning uchun ham qoʻshma gapga ikkita sodda gapning mexanik tarzda birikuvi holda emas, balki gap strukturasining oʻziga xos alohida bir tipi sifatida qaraladi. Ammo qoʻshma gaplarda fikr, maqsad bitta boʻlsa ham, hukm birdan ortiq boʻladi. (yuqoridagi keltirilgan misolda ikkita hukm ifodalangan, koʻzning qoʻrqoqligi, qoʻlning mbotirligi) oʻzbek adabiy tilida birdan ortiq hukm bir sodda gap orqali ifodalanishi ham mumkin. Masalan kitob olganiga xursand boʻladi. Har bir brigada ekishga tayyor boʻlib turishi zarurligini qayta-qayta uqtirdi. Bu soda gaplarning har birida ikki xil ifodalangan. Gapning asosiy belgilaridan yana biri predikativlikdir. Predikativlik gap mazmunining borliqqa munosabatini ifodalashdir. Gap orqali soʻzlovchi biror voqea-hodisa yoki xususiyatning mavjudligi yoki biror zamonda roʻy berishi, realligi yoki norealligi, xohish yoki norozilik kabi munosabatni ham ifodalaydi. Bu munosabatni ham ifodalaydi. Bu munosabat, yani predikativlik, modallik va zamon, shaxs-son kategoriyalari orqali roʻyobga chiqad, bu kategoriyalar turli morfologik, sintaktik, intonatsiya va boshqa yoʻllar bilan ifodalanadi. Gapning oʻziga xos belgilaridan yana biri unda maxsus intonatsiyaning boʻlishidir. Har bir gap intonatsion jihatdan ham shakllangan boʻladi, gapning boshlanishi

va tugallanishi uning intonatsiyasidan sezilib turadi. Gap oxirida intonatsiya ham tugallanadi.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbek tili (Universitet va pedagogika institutlari uchun) qayta ishlangan Ikkinchi nashr T."O'zbekiston" 1992 yil.
2. O'zbek tilining nazariy sintaksisi T. A. Narmatov va boshqalar
3. So'z valentligi va sintaktik a'loqa "O'zbek tili va adabiyoti" jurnali № 5-6 1992-yil R. Rasulov
4. A. Aliyev K. Sodiqov O'zbek adabiy tili tarixidan. "O'zbekiston" 1994-yil
5. B. Abdurahmonov, S. Mamajonov O'zbek tili va adabiyoti "O'zbekiston" 1995-yil.
6. M.Mirtojiyev Mantiqiy predikatning ega vazifasida kelishi "O'zbek tili va adabiyoti" №2 1995-yil
7. F. Ubayeva , R. Saydullayeva to'liqsiz gaplar to'g'risida ba'zibir mulohazalar. "O'zbek tili va adabiyoti" jurnali №1 1997-yil
8. A. Xo'jiev. So'zning morfem tarkibi masalalariga doir . "O'zbek tili va adabiyoti" jurnali 1998-yil
9. WWW.ziynet.uz